Klaske Havik

Monotonie en diversiteit rond de IJoevers

Het proces van stedelijke vernieuwing aan de Amsterdamse IJoevers wordt in dit artikel besproken vanuit het idee dat stedelijke levendigheid pas kan ontstaan bij een bepaalde mate van diversiteit. In *The Economies of Cities* stelde Jane Jacobs dat juist inefficiëntie, chaos en verwarring steden vruchtbaar maken voor economische ontwikkeling. Volgens Jacobs kenmerkt economische groei zich door innovatie, waarbij niet zozeer efficiëntie maar toeval en experiment een rol spelen: 'The bureaucratized, simplified cities so dear to our present-day city planners and urban designers (...) run counter to the processes of city growth and economic development.'[1]

De nadruk op diversiteit en op de innovatieve kracht van bewoners en gebruikers, die Jacobs al in 1969 beschreef, vindt nu zijn weerklank in gebiedsontwikkeling. Richard Florida verwijst direct naar Jacobs wanneer hij stelt dat 'succesful places are multidimensional and diverse'.[2] Hoewel hij zijn 'Creative Class' wat te alomvattend introduceert, lijkt hij met zijn toegankelijke boek een snaar te hebben geraakt bij beleidmakers. De krakers die destijds weinig inbreng hadden in stedelijke ontwikkeling worden nu bewust ingezet als katalysatoren voor economische groei. Charles Landry spreekt in *The Creative City* van 'artists as regenerators': 'The artist in effect is the explorer and the regenerator kick-starting a *gentrification* process, bringing life to run-down areas and generating the development of support structures such as cafes, restaurants and some shops. They then attract a more middle-class clientele.'[3] Terwijl Landry nog in het midden laat of dit proces van onderaf ontstaat of van bovenaf wordt gestuurd, bij Florida wordt de kunstenaar letterlijk als economisch instrument ingezet. 'Capitalism has also expanded its reach to capture the talents of herefore excluded groups of eccentrics and nonconformists (...) setting them at the very heart of the process of innovation and economic growth.'[4]

Dit artikel beschrijft een imaginaire rondvaart langs de Amsterdamse IJoevers, beginnend bij de Oostelijke Haveneilanden, via de Oostelijke Handelskade en de Silodam, naar Amsterdam-Noord met de NDSM-werf, en beziet de rol van de alternatieve scene van krakers en kunstenaars in de stedelijke ontwikkelingen. Waar een groot deel van de Zuidelijke IJoevers veranderde in een weliswaar succesvol maar vrij eenzijdig nieuw woonmilieu, bieden zich aan de noordzijde van het IJ mogelijkheden aan voor ontwerpstrategieën die inzetten op diversiteit en een alternatief bieden voor de monotonie die gewoonlijk gepaard gaat met *gentrification*.

Zuidelijke IJoevers

'Wie er wil komen moet uitstappen aan de foute kant van het station, daar waar Henny soms tippelt als ze niet te daas is. Blijf dan langs het water lopen, langs de lege loodsen waarin nog steeds de geuren hangen van kokos, cacao en verre landen, langs een torenachtig gebouw met hoge tralies, ooit gebouwd als hotel voor

1
J. Jacobs, *The Economy of Cities*, Middlesex UK 1969, p. 97.

2
R. Florida, *The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, New York 2002, p. 7.

3
C. Landry, *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*, Comedia/Earthscan, Londen 2000, p. 125.

4
R. Florida, op. cit. (noot 2), p. 6.

Klaske Havik

Monotony and Diversity along the Banks of the IJ

In this article, the process of urban renewal along the banks of the IJ in Amsterdam is discussed based on the idea that a lively urban environment only emerges once a certain level of diversity exists. In *The Economy of Cities*, Jane Jacobs argued that, ironically, it is inefficiency, chaos and confusion that offer cities fertile ground for economic development. According to Jacobs, economic growth is characterised by innovation, whereby it is not so much efficiency, but rather coincidence and experimentation that play a part: 'The bureaucratized, simplified cities so dear to our present-day city planners and urban designers . . . run counter to the processes of city growth and economic development.'[1]

This emphasis on diversity and on the innovative power of residents and users, described by Jacobs as early as 1969, is now being echoed in local development. Richard Florida alludes directly to Jacobs when he posits that 'succesful places are multidimensional and diverse'.[2] Although he introduces his 'Creative Class' in somewhat too all-encompassing terms, his accessible book seems to have struck a chord with policy makers. For example, the squatters who at the height of the squatters' movement had little input in urban development are now consciously being employed as catalysts for economic growth. Charles Landry, in *The Creative City*, speaks of 'artists as regenerators': 'The artist in effect is the explorer and the regenerator kick-starting a gentrification process, bringing life to run-down areas and generating the development of support structures such as cafes, restaurants and some shops. They then attract a more middle-class clientele.'[3] Whereas Landry does not specify whether this process originates from the bottom up or is directed from the top down, to Florida the artist is literally deployed as an economic instrument. 'Capitalism has also expanded its reach to capture the talents of heretofore excluded groups of eccentrics and nonconformists . . . setting them at the very heart of the process of innovation and economic growth.'[4]

This article takes the form of an imaginary cruise along the banks of the IJ, starting at the islands of the Eastern Harbour District, along the Oostelijke Handelskade and the Silodam, to Amsterdam-Noord and the NDSM wharf, and looks at the role of the alternative scene of squatters and artists in the urban regeneration of the area. While a large proportion of the south banks of the IJ has been transformed into an admittedly successful, but rather uniform housing environment, on the north side of the IJ there is potential for design strategies that make use of diversity and offer an alternative to the monotony that usually accompanies gentrification.

1 Jane Jacobs, *The Economy of Cities* (Middlesex, UK: Penguin, 1969), 97.

2 Richard Florida, *The Rise of the Creative Class and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life* (New York: Basic Books, 2002), 7.

3 Charles Landry, *The Creative City, A Toolkit for Urban Innovators* (London: Comedia/Earthscan, 2000), 125.

4 Florida, *The Rise of the Creative Class*, op. cit. (note 2), 6.

South Bank of the IJ

In order to get there one has to exit on the wrong side of the station, where Henny sometimes walks the pavement when she's not too out of it. Keep walking along the water, past the empty warehouses where the scent of coconut, cocoa and far-away places still lingers, past a towering building with high barred windows, once built as

berooide Russische landverhuizers die wachtten op de boot naar het nieuwe leven, langs een rij huizen met tuintjes die geuren naar forsythia en zeeppoeder, langs een verlaten rangeerterrein (…) en ten slotte, als je die lange weg gegaan bent, kom je in een oord waarvan slechts een enkele ingewijde de sleutels kent.

Hier ligt het slagveld van de arbeid, zoals elke stad ze heeft, verlaten en vergeten, iets tussen weggaan en gevangen zijn, een gebied waar de sporen liggen van duizenden mensenlevens werk, en waar geen sterveling meer te bekennen is. (…) Het eiland.' Aldus Geert Mak in *De Engel van Amsterdam*.[5]

Begin jaren tachtig werd het KNSM-eiland, na het verdwijnen van de havenactiviteiten, langzamerhand ontdekt en toegeëigend door een uiteenlopende groep nieuwe gebruikers: kunstenaars, gelukzoekers in oude bussen of woonwagens, verslaafden. Na een periode van anarchie volgden de voorzichtige inmenging van de gemeenteambtenaren, de pogingen vat te krijgen op het eiland, en uiteindelijk de met brand gepaard gaande ontruiming begin jaren negentig. Inmiddels is KNSM-eiland, door Geert Mak beschreven als een godvergeten uithoek, een van de meest populaire stedelijke woongebieden van Amsterdam. Anno 2007 zijn het voornamelijk tweeverdienende dertigers en veertigers, al dan niet met kleine kinderen, die de haveneilanden bevolken. De Oostelijke Haveneilanden hebben gediend als hét architectuurlaboratorium van de jaren negentig. Achter de tralies van de oude Lloydgevangenis huist nu een hip hotel, naar een ontwerp van MVDRV.

De kunstenaars en krakers lijken zich voor de ontwikkelingen uit rond het IJ te verplaatsen. Was ooit het KNSM-eiland een mekka voor marginale groepen in de stad, later werd het de Oostelijke Handelskade waar zich kunstenaars vestigden, waar een skatepark werd ingericht in een oud pakhuis en waar op zomeravonden grote feesten plaatsvonden. Net als de beweging van de Berlijnse *Clubszene* naar nieuwe, onontdekte plekken, zodra de eerste tekenen van *gentrification* zich manifesteerden, verplaatste de Amsterdamse scene zich steeds naar nieuwe plekken rond het IJ zodra hun domein door nieuwe ontwikkelingen werd overgenomen. Zo werd ook de Silodam in de jaren negentig een artistiek domein. De twee oude silo's waren weinig geschikt om te bewonen, desalniettemin vestigde zich er een aanzienlijke groep kunstenaars, met een restaurant en een theatergroep. Toen de beide silogebouwen herbestemd en gerenoveerd werden en MVDRV eind jaren negentig de laatste 'silo' op de dam mocht bouwen, kwam een eind aan de artistieke invulling van deze locatie. MVRDV was overigens misschien een uitermate geschikt architectenbureau om met deze plek van recalcitrantie om te gaan. Het stelde een container voor als ladenkast waarin verschillende woningtypen een plaats kregen, maar waar ook plekken leeg bleven, om zo publiek gebruik te genereren in patio's, terrassen en inhammen. De wens om meer betaalbare woon- en werkruimtes en publieke functies in het nieuwe gebouw te plaatsen, sneuvelde echter gedurende het proces. Het gebouw werd voornamelijk met dure appartementen gevuld en er bleven nauwelijks plekken open. De Silodam is nu een eenzijdig woongebied met weinig stedelijk leven.[6]

Hoewel de krakers en kunstenaars weliswaar een zekere levendigheid met zich meebrachten, was er toch ook bij deze tijdelijke 'broedplaatsen'[7] sprake van een zeer gesloten wereld, uitwisseling met andere

5
G. Mak, *De Engel van Amsterdam*, Amsterdam 1995 (2005), p. 233-234.

6
K. Havik, 'Rebel With a Cause. Silodam Housing in Amsterdam', *MAJA Estonian Architectural Review*, 2002 nr. 4, p. 65-69.

7
In enkele Nederlandse steden, waaronder Amsterdam, Den Haag en Nijmegen, wordt sinds eind jaren negentig vanuit de gemeente actief ingezet op zogenaamde broedplaatsen. Hierbij voorziet de gemeente in goedkope woon- of werkruimte voor creatieve groepen. Zie www.broedplaats-amsterdam.nl.

OASE#75 Gentrification

a hotel for destitute Russian emigrés waiting for a ship to take them to a new life, past a row of houses with little gardens that smell of forsythia and soap powder, past an abandoned shunting yard . . . and finally, once you've made this long journey, you arrive in a place to which only a few initiates hold the key.

Here lies the battlefield of labour, as you find in any city, abandoned and forgotten, something between escape and imprisonment, an area that bears the scars of the work of thousands of human lives, and where not a single mortal is to be found. . . . The island.[5]

In the early 1980s, the KNSM Island, once dock operations had vanished, was gradually discovered and claimed by a diverse group of new users: artists, adventurers in old buses or caravans, junkies. After a period of anarchy followed the cautious meddling of city officials, the attempts to come to grips with the island, and finally the clearing operations coupled with resistance and fires in the early 1990s. The KNSM Island, described by Mak as a godforsaken outpost, has since become one of Amsterdam's most popular residential areas. The islands of the Eastern Harbour District served as *the* architecture laboratory of the 1990s; now, in 2007, they are primarily inhabited by two-income households in their thirties and forties, with or without children. The bars of the old Lloyd prison now guard a hip hotel, its interior designed by MVDRV.

The artists and squatters seem to be moving around the IJ a step ahead of the developments. While the KNSM Island was once a mecca for marginal groups in the city, later it was the Oostelijke Handelskade where artists took up residence, where a skate park was built in a former warehouse and where huge parties took place on summer nights. Just like the Berlin *clubzene* moved on to new, undiscovered places as soon as the first signs of gentrification appeared, Amsterdam's scene kept moving to new places along the IJ as soon as their domain was taken over by new developments. The Silodam also became an artists' domain in this way in the 1990s. The two old silos were not particularly suited to habitation; nevertheless, an impressive group of artists took up residence there, even starting a restaurant and a theatre group. When both Silo buildings were rezoned and renovated and MVDRV was commissioned to build an additional 'silo' on the dam in the late 1990s, the artistic dimension of this site came to an end. MVRDV, incidentally, was perhaps an apt choice as an architecture firm that would approach this site with recalcitrance. They proposed a container in the form of a chest of drawers, within which different housing types would be accommodated, but which would also include areas that could remain empty, to generate public use of patios, terraces and bays. The aim of incorporating more affordable housing and work spaces, as well as public functions, in the new building became a casualty of the process, however. The building was predominantly filled with expensive apartments and very few spaces were left open. The Silodam is now a uniform housing environment with little urban life.[6]

Although the squatters and artists did bring a certain liveliness to these areas, these temporary 'breeding grounds' or 'incubators'[7] were also the setting for an extremely closed world – there was scarcely any interaction with other social groups. The new residential use has made the areas more accessible, but cross-pollination, as it were, between the groups of old and new residents has not materialised. Here too, the process of gentrification, in which the wealthy middle class drives out a previous

5 Geert Mak, *De Engel van Amsterdam* (Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 1995, fifth edition 2005), 233-234.

6 Klaske Havik, 'Rebel with a cause, Silodam housing in Amsterdam', *MAJA Estonian Architectural Review* (2002) 4, 65-69.

7 In several cities in the Netherlands, including Amsterdam, The Hague and Nijmegen, city authorities have been actively investing in so-called 'breeding grounds' or 'incubators', whereby the city provides affordable housing or work space for creative groups. See www.broedplaats-amsterdam.nl.

Silodam (MVRDV)

sociale groepen vond nauwelijks plaats. Met de nieuwe residentiële invulling zijn de gebieden toegankelijker geworden, maar een kruisbestuiving tussen oude en nieuwe bewonersgroepen blijft uit. Ook hier lijkt het proces van *gentrification*, waarbij de gegoede middenklasse een eerdere groep verdrijft, van kracht. Beide vormen van gebruik van de IJoevers, zowel door de alternatieve scene als door de middenklasse, brengen dus een zekere monotonie met zich mee, terwijl de stad juist gebaat is bij diversiteit.

Diversiteit en stedelijk beleid Na de grootschalige top-downplannen van de Oostelijke Havengebieden deed zich echter een verschuiving voor naar een grilliger, meer diverse stedelijke ontwikkeling. In de loop van de jaren negentig bleek de Amsterdamse politiek meer interesse te tonen voor de stimulerende impuls die de subculturele groepen aan de plekken rond het IJ bleken te geven. Er ontstond meer ruimte voor deze groepen om zich ook politiek te manifesteren.

In de jaren negentig verenigden zij zich in het Gilde voor Werkgebouwen aan het IJ. In reactie op de eenzijdige ontwikkeling gericht op luxe woongebieden pleitte dit Gilde voor behoud en hergebruik van historisch en architectonisch belangrijke gebouwen, waarbij niet-commerciële huurprijzen realiseerbaar zouden zijn. Uitgangspunt is het bestaande potentieel van locaties en gebruikers. In *De stad als casco* beschrijft het Gilde een methode van stedenbouw die ruimte openlaat voor lokale bottom-up-initiatieven en waarbij gebruikers actief deelnemen aan ontwikkeling en onderhoud van locaties.[8] Tegelijkertijd erkende het Gilde ook de veranderlijkheid als factor in planning: een gebouw, een gebied, is nooit 'af'. Deze visie biedt mogelijkheden voor een meer dynamische stedelijke ontwikkeling, waarbij monotone gebruikersgroepen elkaar niet vervangen, maar waarin menging optreedt tussen oude en nieuwe gebruikers. Juist het openlaten van 'gaten' in de stedelijke vernieuwing kan een sleutel zijn voor ontwikkeling.

Om in te spelen op de dynamiek van stedelijke processen en om de nadelige effecten van *gentrification* te voorkomen, zal de traditionele praktijk van masterplannen moeten verschuiven naar flexibeler stede-

8
De stad als casco, Podium Werken aan het IJ i.s.m. De Appelbloesem Pers, Amsterdam 1997; zie ook P. Buchel, B. Hogervorst & W. Vermaase *The Turning Tide. The User's Role in the Redevelopment of Harbour Buildings in North-West Europe/Het Kerend Tij. De rol van de gebruiker bij de herontwikkeling van havenpanden in Noord-West-Europa*, De Appelbloesem Pers, Amsterdam 1997

NDSM-werf / *NDSM wharf*

group of occupants, applies. Both forms of use of the banks of the IJ, by the alternative scene as well as by the middle class, thus entail a certain monotony, when what most benefits the city is diversity.

Diversity and Urban Policy Following the large-scale top-down planning of the Eastern Harbour District, however, a shift towards a more footloose, more diverse urban development took place. In the course of the 1990s, in Amsterdam political circles, there was more interest in the stimulating impulse that subcultural groups had turned out to provide to the areas around the IJ, and more room emerged for these groups to operate politically as well.

In the 1990s, they joined forces in the 'IJ Industrial Buildings Guild'. As a reaction to the prevailing uniform development geared to luxury residential districts, this guild called for the preservation and reuse of historically and architecturally significant buildings, in which non-commercial rental prices might be feasible. The premise was the existing potential of sites and users. In *De Stad als Casco* ('The City as a Shell')[8] the guild outlines a method of urban design that leaves room for local bottom-up initiatives and in which users take an active part in the development and maintenance of sites. At the same time, the guild acknowledged mutability as a factor in planning: a building, an area is never 'finished'. This outlook offers possibilities for a more dynamic urban development, in which instead of monotone user groups supplanting one another, a blending takes place among old and new users. Leaving 'holes' open in urban renewal can, in fact, provide a key to development.

To make full use of the dynamics of urban processes and in order to avoid the negative effects of gentrification, the traditional practice of master plans will have to shift towards more flexible urban processes. The development of urban scenarios could focus on uncovering existing, hidden, site-specific qualities and from these, factors can be identified through which multiple scenarios are conceivable. Such scenarios do not so much predict the future as provide insight into the potential changes that can influence urban development. Raoul Bunschoten calls scenarios 'narratives of urban possibilities, alternative realities, alternative prac-

8
De Stad als Casco (Amsterdam: Podium Werken aan het IJ in association with De Appelbloesempers, 1997); see also Peti Buchel, Bert Hogervorst and Willem Vermaase, *The Turning Tide: The User's Role in the Redevelopment of Harbour Buildings in North-West Europe* (Amsterdam: De Appelbloesem Pers, 1997).

lijke processen. Het ontwikkelen van stedelijke scenario's zou zich erop kunnen richten bestaande, verborgen, locatiespecifieke kwaliteiten te onthullen en van daaruit factoren te benoemen waarmee meerdere scenario's denkbaar zijn. Deze scenario's voorspellen niet zozeer een toekomstbeeld, maar geven inzicht in de mogelijke veranderingen die van invloed kunnen zijn op de stedelijke ontwikkeling. Raoul Bunschoten noemt scenario's 'narratives of urban possibilities, alternative realities, alternative practices'.[9] Het onderstreept de noodzaak voor een meerzijdige benadering, waarin verschillende disciplines worden ingezet om een locatie vanuit verschillende perspectieven te analyseren, om een goede voedingsbodem ontdekken voor ruimtelijke en programmatische scenario's.

Noordelijke IJoevers De Noordoever van het IJ biedt mogelijkheden voor een dergelijke, meer open benadering. Er is al jaren sprake van een masterplan, maar dat heeft nooit een officiële status gekregen. Ondertussen hebben verschillende initiatieven de opmaat gemaakt voor een herwaardering en herontwikkeling van Amsterdam-Noord. Het NDSM-terrein is een bijzonder voorbeeld, aangezien hier de subcultuur bij voorbaat is ingezet om het gebied een impuls te geven. In oktober 1999 schreef het stadsdeel Amsterdam-Noord een prijsvraag uit om de werf tot een vruchtbare culturele locatie te ontwikkelen voor tijdelijk gebruik. Met een zowel ruimtelijk als organisatorisch ver uitgewerkt plan won de werkgroep Kinetisch Noord, afkomstig uit het Gilde, deze prijsvraag.[10] Kenmerkende elementen van de ruige, industriële loods zoals de indrukwekkende staalconstructie en de daklichten, vormden de leidraad voor het ontwerp, waarbij is uitgegaan van de cascofilosofie. Het gebouw is in vier secties verdeeld: een manifestatiezone in het noordelijke en hoogste deel van de loods, een serie theaterwerkplaatsen in de oostvleugel, een jongerencentrum 'sectie 4' in de westvleugel en in het midden de zogenaamde Kunststad, een raamwerk waarbinnen kantoren en ateliers worden gebouwd. Het project is in een vergevorderd stadium, het casco van de Kunststad is eind 2006 opgeleverd en de nieuwe gebruikers bouwen hun werkplaatsen en ateliers binnen deze structuur. Het NDSM-terrein kan een voorbeeld genoemd worden van de toepassing van 'de stad als casco'-filosofie op verschillende schaalniveaus. Door het gehele terrein open te stellen voor cultureel, publiek gebruik, biedt het een open plek binnen meer gereguleerde stedelijke ontwikkelingen. Ook door op architectonische schaal een zekere mate van vrijheid te garanderen, kunnen verschillende groepen gebruikers zich de locatie eigen maken; hierdoor zullen veranderingen in gebruik en tijd mogelijk zijn.

Het NDSM-terrein heeft nu al een aantal nieuwe ontwikkelingen in zijn kielzog. De pontverbinding die het NDSM-terrein voor publiek toegankelijk moest maken, ontsluit nu een groot deel van Amsterdam-Noord en wordt uitermate intensief gebruikt. De pont alleen al heeft een uitwisseling tussen verschillende sociale groepen tot gevolg. Ook de komst van meer commerciële culturele ondernemingen naar de NDSM-werf, zoals MTV, duidt op een activering van het stedelijk leven. De open opzet van de NDSM-werf, met een diversiteit aan gebruikers en een laagdrempelig karakter, lijkt een menging tussen kunstenaars uit Amsterdam-Centrum en jeugd uit Amsterdam-Noord teweeg te bren-

9
Chora e.a., *Urban Flotsam. Stirring the City*, 010 Publishers, Rotterdam 2001, p. 250.

10
De Stichting Kinetisch Noord is ontstaan vanuit het Gilde van Werkgebouwen aan het IJ. Kinetisch Noord kreeg financiële steun van onder andere het Broedplaatsenfonds Amsterdam en ontving een IPSV-subsidie (InnovatieProgramma Stedelijke Vernieuwing) van het ministerie van VROM. Het architectenteam voor het masterplan bestond uit Kapriool Architecten, Architectuurwerkplaats de Ruimte en Marc Labadie. Voor een discussie over het NDSM-terrein en tijdelijk gebruik zie ook het onderzoek van STEALTH in 2003, over het proces van de totstandkoming van de ongewone alliantie tussen subcultuur en gemeente, www.stealth.ultd.net. Zie ook K. Havik, 'Subcultuur als generator van stedelijke activiteiten', *de Architect*, 2004 nr. 7/8, p. 30-33.

tices'.[9] This underscores the necessity for a multifaceted approach, in which various disciplines are employed to analyse a site from various perspectives, in order to uncover a fertile seed-bed for spatial and programmatic scenarios.

9
Chora (Raoul Bunschoten, Takuro Hoshino, Hélène Binet), *Urban Flotsam: Stirring the City* (Rotterdam: 010 Publishers, 2001), 250.

North Bank of the IJ

The north bank of the IJ offers opportunities for just such a more open approach. A master plan has been discussed for years, but has never been given official status. In the meantime, various initiatives have sounded the overture for a re-appreciation and redevelopment of Amsterdam-Noord. The NDSM site is a unique example, given that the subculture was deliberately employed from the start to provide an impulse to the area. In October 1990, the borough of Amsterdam-Noord held a competition to develop the wharf into a fertile cultural site for temporary use. The work group Kinetisch Noord, which had its roots in the guild, won the competition with a plan thoroughly elaborated both in spatial and organisational terms.[10] Characteristic elements of the rough, industrial hangar, like its impressive steel construction and skylights, formed the guiding principle of the design, which was based on the shell philosophy. The building was partitioned into four sections: an events zone in the northern and tallest part of the hangar, a series of theatre workshops in the east wing, a youth centre in the west wing, and in the centre the Kunststad ('art city'), a grid within which offices and studios are to be built. The project has reached an advanced stage of completion: the shell of the Kunststad was completed in late 2006 and its new users are building their workshops and studios within the structure. The NDSM site can be considered an example of the application of the 'city as a shell' philosophy on several levels of scale. By opening up the entire site for cultural, public use, the site provides an open place in the midst of more regulated urban developments. Because a certain level of freedom has been guaranteed on an architectural scale as well, various groups of users can make the site their own; this will facilitate changes in use over time.

A number of new developments are already following in the wake of the NDSM site. The ferry connection that was intended to make the NDSM site accessible to the public now provides a transport link to a large part of Amsterdam-Noord and is experiencing extremely intensive use. The ferry alone has already created interaction among different social groups. In addition, the arrival of more commercial cultural enterprises on the NDSM wharf, such as MTV, is a sign of awakening urban life. The open set-up of the NDSM wharf, with its diversity of users and low threshold, seems to be generating a mixing between artists from the Amsterdam city centre and young people from Amsterdam-Noord, which promises to be the opposite of unilateral gentrification. This might actually make it possible for the urban diversity Jacobs called for and the 'creative city' philosophy of Florida and Landry to bear fruit. For the moment, it seems the 'creatives' are able to maintain their position on the NDSM site and not fall prey entirely to commercialisation: the NDSM site and its occupants seem, for now, sufficiently resilient. Instead of seeing the use of so-called 'creative' groups merely as a gateway to gentrification, this might actually generate a more sustainable dynamic, which will lend the newly developed areas a certain diversity – a diversity indispensable to the city.

10
The Kinetisch Noord Foundation originated in the IJ Industrial Buildings Guild. Kinetisch Noord received financial support from the Amsterdam broedplaatsfonds ('incubator fund'), among others, as well as an IPSV (innovative projects in urban renewal) grant from the Dutch Ministry of Public Housing, Spatial Planning and the Environment. The architect team for the master plan consisted of Kapriool Architecten, Architectuurwerkplaats de Ruimte and Marc Labadie. For a discussion of the NDSM site and temporary use, see also the research conducted by STEALTH in 2003 on the process of the emergence of the unusual alliance between the subculture and the city, www.stealth.ultd.net. See also Klaske Havik, 'Subcultuur als generator van stedelijke activiteiten', *de Architect* (2004) 7/8, 30-33.

Muziekgebouw aan 't IJ / *Concert building on the IJ*

gen, die het tegendeel belooft te zijn van eenzijdige *gentrification*. De stedelijke diversiteit waar Jacobs voor pleitte en de 'creatieve stad'-gedachte van Florida en Landry zouden op deze manier werkelijk resultaat kunnen boeken. Het lijkt er voorlopig op dat de creatieven hun positie op het NDSM-terrein weten vast te houden, en niet volledig ten prooi vallen aan vercommercialisering: het NDSM-terrein en zijn invulling zijn vooralsnog weerbarstig genoeg. In plaats van gebruik door zogenaamde creatieve groepen enkel te zien als voorportaal naar *gentrification*, zou hier dan ook een dynamiek gegenereerd kunnen worden die van langere duur is, en die de nieuw ontwikkelde gebieden een zekere diversiteit verleent, een diversiteit die onontbeerlijk is voor de stad.